

Eric STORM

NAȚIONALISMUL

O istorie globală

Traducere din limba engleză
de Ioana Avădănei

POLIROM
2025

Cuprins

<i>Lista ilustrațiilor</i>	7
<i>Lista hărților</i>	9
<i>Prefață</i>	11
Introducere. Naționalismul ca fenomen global	15
1. Primele concepții despre națiune	23
2. Nașterea statului-națiune, 1775-1815	41
3. Naționalismul romantic, 1815-1848	64
4. Construirea națiunii, 1848-1885	92
5. Radicalizarea naționalistă, 1885-1914	123
6. Ciocnirea extremelor, 1914-1945	156
7. State-națiuni în curs de modernizare, 1945-1979	198
8. Neoliberalismul și politicile identitare, din 1979 până în prezent	243
Concluzie. Multiplele fațete ale naționalismului	291
<i>Note</i>	307
<i>Bibliografie</i>	359
<i>Index</i>	403

Procesele de naționalizare din Asia de Sud-Est și Africa

În colonii, autoritățile imperiale au introdus diverse aspecte ale statalității moderne, un proces care era deja în desfășurare în Asia, unde puterile europene își extindeau posesiunile coloniale. Țările de Jos, de exemplu, au adus Indiile de Est sub un control mai eficient, cucerind și Aceh și Bali, în timp ce britanicii și-au extins controlul asupra Birmaniei, Coloniilor Strâmtoarelor și asupra Statelor Federate Malay. Creșterea impozitării, îmbunătățirea infrastructurilor, o agricultură cu orientare mai comercială, codificările juridice și introducerea educației moderne au afectat profund societățile locale. După exemplul Indiei Britanice, Westminster a introdus și consilii legislative în Singapore și Birmania, dar majoritatea membrilor indigeni erau numiți și autoritățile coloniale și-au păstrat drepturile de veto. Spre deosebire de dominiioane, puterea a rămas cu fermitate în mâinile britanicilor²⁸.

Franța nu a introdus instituții politice moderne, încorporând în 1887 recentele sale achiziții coloniale din Asia de Sud-Est în Indochina Franceză. Deși federația nu era o colonie centralizată, dezvoltarea sectoarelor de export precum orezul și cauciucul a fost puternic încurajată peste tot și au fost construite căi ferate, iar educația occidentală a fost extinsă. A fost introdusă o scriere romanizată pentru a înlocui ideogramele chinezești și a scoate Indochina din sfera de influență chineză. Ca și în alte părți, aceste reforme au fost finanțate în mare măsură prin creșterea taxelor²⁹.

Politicile SUA în Filipine ar putea să pară mai justificate – scopul îl constituiau civilizarea și educarea locuitorilor pentru autogovernare –, dar au luat avânt abia după ce arhipelagul a fost pacificat cu brutalitate. Noua administrație a instalat rapid un sistem de învățământ public în care se folosea limba engleză, a îmbunătățit infrastructura și a impus măsuri de sănătate publică. În 1907 s-au desfășurat primele alegeri pentru o adunare filipineză, dreptul de vot fiind limitat la bărbații care știau carte, plătitori de impozite. Deși alegerile au fost câștigate de Partidul Naționalist, care era în favoarea independenței imediate, guvernatorul general și-a rezervat un drept de veto extins și a blocat multe inițiative ale noilor instituții reprezentative³⁰.

Un proces similar de construire a statului modern a început în Africa, dar nu a fost deloc simplu. Conferința de la Berlin a dus imediat la o luptă pentru teritoriile africane. În tratatele ulterioare, puterile europene au decis asupra granițelor exacte – în general drepte – dintre respectivele lor colonii. Supunerea populației a durat mai mult, revolte iscându-se frecvent până în primul deceniu al secolului XX. Din cauza disprețului general cu care europenii îi priveau pe locuitorii „sălbatici”, „rebeliunile” erau de obicei reprimare cu o violență extraordinară. Scopul ocupației pământurilor africane era profitul economic; de aici, multe teritorii și, în unele cazuri, colonii întregi au fost date companiilor comerciale. Compania Africii de Est germane, Compania Camerunului de Sud și Compania Africii de Sud britanice au primit concesiuni miniere și fâșii mari de pământ pentru plantații și adesea și dreptul de a folosi muncă forțată și a colecta taxe, deschizând astfel multe părți ale continentului pentru agricultura și mineritul comercial, în același timp dezrădăcinând mijloacele de trai tradiționale ale unor segmente mari din populația indigenă. Doar în cazuri excepționale – precum Africa de Vest franceză, unde armata era

la comandă – s-a acordat o atenție sporită sistemului de sănătate publică, educației moderne și infrastructurii. Eforturile de a construi un aparat birocratic modern au fost minime, deși acest aspect s-a modificat ușor după ce statele au început să preia administrația de la companii și de la conducătorii indigeni³¹.

Construirea statului modern a avut loc și în afara noilor imperii coloniale, întâi în mici state independente de coloniști precum Liberia, Transvaal și Statul Liber Orange. Dar acest proces poate fi identificat și în multe state indigene; Madagascar și Etiopia sunt cele mai bune ilustrări în acest sens. Am văzut deja cum Radama I al Madagascarului își modernizase regatul în primele decenii ale secolului al XIX-lea. În anii 1860, procesul de occidentalizare a fost reluat. Regina Ranavalona a II-a și soțul ei, prim-ministrul Rainilaiarivony, s-au convertit la creștinism, subminând legitimarea religioasă tradițională a monarhiei. În următorii ani a fost introdus un sistem de guvernare prin cabinet, legile au fost codificate, impozitarea a fost raționalizată, sclavii africani au fost emancipați și învățământul primar a devenit obligatoriu. Însă modernizarea economiei era foarte limitată și guvernul s-a îndatorat tot mai mult la creditorii europeni. După două intervenții militare franceze pentru protejarea intereselor europene, Madagascar a devenit colonie franceză în 1897³².

Etiopia era un stat feudal, în care diverși regi recunoșteau suzeranitatea împăratului. Puterea centrală fusese slabă până la urcarea pe tronul imperial a lui Tewodros al II-lea în 1855 și modernizarea armatei. Însă asistența tehnică pe care spera să o obțină de la puteri creștine din Europa nu s-a materializat. Unul dintre succesorii săi, împăratul Yohannes al IV-lea, a reușit să respingă o invazie egipteană, zădărnici încercările kdivului Ismail de a crea un mare imperiu african. După moartea lui Yohannes, Menilek al II-lea, care își extinsese considerabil regatul, s-a autoproclamat împărat, în 1889. Între timp, Italia a încercat să-și extindă achizițiile coloniale din Eritreea și Somaliland transformând Etiopia în protectorat. Dar Menilek și-a asigurat o bază de putere internă și și-a sporit rapid arsenalul de arme moderne, achiziționând arme de foc de la dealeri comerciali, dar și din Italia și Franța. În 1896, când armata italiană a avansat în teritoriul etiopian, a suferit o înfrângere umiltoare la Aduwa în confruntarea cu forțele mult mai numeroase și bine echipate ale împăratului. La fel cum s-a întâmplat în Siam, împăratul a consolidat independența țării sale și chiar și-a extins teritoriile, adoptând o cale de mijloc între interesele coloniale ale francezilor și cele ale britanicilor. De asemenea, Menilek a inițiat un program autoritarist moderat de reformă, modernizând infrastructura țării. În 1908 Etiopia a devenit membră a Uniunii Poștale Universale, iar în 1917 noua capitală, Addis Abeba, a fost conectată prin linii ferate cu portul Djibouti. Totodată, Menilek a adoptat sistemul de cabinet, un consiliu regal și o administrare centralizată a justiției. A simplificat impozitarea măsurând proprietățile funciare și introducând drepturi de proprietate individuale și a făcut primii pași spre introducerea unei educații moderne. După 1917, direcția de modernizare a lui Menilek va fi continuată de Ras Tafari, mai întâi ca regent pentru împărăteasa Zawditu și după 1930 ca împăratul Haile Selassie³³.

Cetățenia

De pe la 1885, statele moderne au început să se amestece mai activ în economie. Nu doar că au devenit direct implicate în exploatarea economică a coloniilor, dar au și ridicat tarifele pentru a proteja piețele domestice, au adoptat legi antitrust și legi care îi protejau

pe muncitori. Ca urmare a lungii recesiuni economice din anii 1870, multă lume din Europa, Americi și Asia de Est era conștientă că sărăcia, șomajul și condițiile insalubre de trai a milioane de oameni amenințau țesătura socială. Mai mult, liberalizarea restricțiilor pentru călătorii și rezidență făcuse implicit din ajutorarea săracilor o responsabilitate națională, în timp ce extinderea sufragiului sporise influența electorală a claselor inferioare. În consecință, guvernele au început să-i protejeze pe muncitori împotriva accidentelor, a exploatării fără scrupule și a dezechilibrelor temporare ale sistemului economic. Imperiul German a fost primul stat care a instituit un sistem de asigurări sociale, pentru a apăra productivitatea forței de muncă și totodată ca răspuns la o mișcare socialistă care lua rapid amploare. În 1883 și 1884, Bismarck introdusese asigurări împotriva bolii și accidentelor, iar în 1891 a fost adoptat un sistem de pensii. În Marea Britanie au fost dezvoltate programe pentru locuințe sociale cam în aceeași perioadă și, din 1906 până în 1914, guvernele liberale au introdus un pachet de reforme sociale care includeau pensii de bătrânețe, mese gratuite în școli și asigurare de sănătate obligatorie. Alte țări europene au adoptat măsuri similare, legându-i pe cetățenii din clasa muncitoare și mai strâns de stat³⁴. Guvernele din Americi și Japonia erau mult mai puțin activ implicate, deși au luat măsuri în domenii precum reglementarea muncii, sănătatea publică și planificarea urbană. Asociațiile bazate pe voluntariat și planurile de asigurări la nivel de companie erau mai comune, în parte fiindcă sindicatele erau adesea contracarate sau interzise de către autorități. În Americi tindeau să fie slabe din cauza poziției predominante a agriculturii, a influxului mare de noi imigranți și a mobilității foarte mari a muncitorilor³⁵.

După exemplul minorităților religioase și al muncitorilor, și femeile au început să lupte pentru drepturi egale precum votul, care a fost obținut în Noua Zeelandă și Australia la începutul anilor 1890. Finlanda și Norvegia le-au călcat pe urme în 1906 și 1913. În alte părți, protestele spectaculoase ale sufragetelor britanice au atras multă atenție. Feministele (termenul a fost inventat în Franța pe la sfârșitul secolului al XIX-lea) cereau și oportunități mai bune de angajare și educație, îngrijire a copiilor și acces la mijloace de contracepție, contestând viziunile tradiționale asupra rolurilor de gen. Multe țări au adoptat legi protective care le interziceau femeilor să lucreze noaptea sau în industrii periculoase, iar unii conservatori chiar au propus introducerea salariului familial, care să facă posibilă excluderea femeilor căsătorite de pe piața muncii. Deși feministele nu au aprobat toate aceste măsuri, femeile au fost tot mai integrate în națiune și situația lor a devenit un subiect de dezbateri politice³⁶.

În același timp, măsurile de excludere a membrilor „periculoși” din comunitatea națională s-au înăspriț. Influențați de noile teorii asupra evoluției, specialiștii au început să analizeze atent factorii ereditari pentru a explica comportamentele deviate din rândul clasei inferioare. În anii 1870 și 1880, majoritatea cercetătorilor încă sperau că îmbunătățirea condițiilor „degenerate” de trai ale săracilor din mediul urban ar putea reduce infraționalitatea, alcoolismul, bolile mintale și depravarea sexuală. Alții, precum Cesare Lombroso, erau de părere că măsurătorile craniului puteau ajuta la identificarea sălbaticilor atavici pentru a-i exclude de la participarea la viața civică a națiunii. Dar, odată cu arena internațională mai competitivă și climatul cultural mai pesimist de la sfârșitul secolului, îngrijorarea multor savanți s-a accentuat. În Marea Britanie, în contextul războaielor cu burii, existau neliniști mari cu privire la condiția fizică în declin a potențialilor recruți. Unii sperau că exercițiile fizice ar putea spori bunăstarea națiunii, dar și apelul lui Francis Galton pentru măsuri „eugenice” drastice avea tot mai multă susținere. El a

afirmat că săracii din mediul urban procreau mai repede decât clasele „civilizate”, perturbând procesul de selecție naturală descris de Darwin. În Franța, mulți savanți și politicieni afirmau că societatea ar trebui protejată de criminalii incurabili și de persoanele cu tulburări psihologice³⁷.

Aceste noi idei au avut consecințe practice. De exemplu, în Germania, lumea era tot mai preocupată de emigrarea a milioane de germani în Lumea Nouă. Naționaliștii germani îi numeau „germanii din diasporă”, regretându-le pierderea și sugerând că legăturile cu patria ar trebui menținute. În 1913, dorințele le-au fost îndeplinite când o reformă juridică a decretat că cetățenia germană nu mai expira după zece ani și că era acordată și copiilor. Puritatea „rasei” germane era o altă preocupare. În 1905, în colonii au fost interzise căsătoriile mixte și legile privind imigrarea și naturalizarea au fost folosite pentru a-i exclude și chiar expulza pe polonezi și evrei³⁸. Excluderea rasială era o chestiune importantă nu doar în colonii, ci și în Americi. Din anii 1870 și 1880, legile Jim Crow au aplicat segregarea rasială a instituțiilor publice din Sudul SUA. În 1913, președintele Woodrow Wilson a instituit segregarea administrației federale. Imigrarea grupurilor nedorite era și ea descurajată. În 1882, Statele Unite le-au interzis muncitorilor chinezi accesul la cetățenie și nu le-au mai îngăduit să imigreze. Deși Canada, Australia și majoritatea statelor latino-americane îi primeau pe migranții europeni, și ele discriminau împotriva asiaticilor, adesea chiar interzicându-le să intre în țară³⁹.

Conștiința națională

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, naționalismul a deviat în mod clar către dreapta și a tins să fie mai radical și generalizat. Acest lucru a fost posibil deoarece stânga a abandonat în mare măsură naționalismul cosmopolit deschis care fusese îmbrățișat de generațiile anterioare. Acum, când egalitatea în fața legii și drepturile electorale extinse deveniseră o realitate, partidele clasei muncitoare au început să lupte pentru dreptate socială, devenind internaționaliste, proclamând solidaritatea tuturor muncitorilor. Cu toate acestea, ele încă erau organizate pe linii naționale, iar izbucnirea Primului Război Mondial i-a mobilizat pe toți în jurul drapelului național. Cam în aceeași perioadă, liberalii cosmopoliți care susțineau liberul-schimb au fost depășiți de liberalii sociali mai intervenționiști – numiți și noii liberali, progresiști sau regeneraționiști – care se concentrau mai mult asupra problemelor naționale, în timp ce conservatorii tradiționali au pierdut teren în fața noii drepte populiste, pentru care Maurice Barrès revendica acum termenul „naționalist”. Noi mișcări precum Acțiunea Franceză, Asociația Naționalistă Italiană, Uniunea Poporului Rus și Partidele Pan-German și Social Creștin din Germania și Austria au utilizat o combinație de retorică naționalistă, antisemită și imperialistă pentru a mobiliza masele⁴⁰.

Deși este neîndoielnic faptul că naționalismul a afectat mult mai mulți oameni, aco-perirea sa era încă limitată. În afara Europei de Vest și a Americilor, entuziasmul pentru un stat-națiune constituțional nu era foarte larg răspândit. Cei aflați la putere în imperiile eurasiatice tradiționale au înțeles că erau necesare schimbări pentru a întări statul, dar majoritatea au optat pentru reforme autoritariste și s-au opus participării populare. Valul revoluționar iscat în 1905 care le-a amenințat supraviețuirea a avut mai mult de-a face cu poverile puse pe umerii populației (cum ar fi impozitele mai mari, serviciul militar obligatoriu, dislocările economice) și cu lipsa lor de succes decât cu o dorință profund

resimțită pentru o Constituție și un parlament ales. Doar mici grupuri de intelectuali și oficiali, precum Junii Turci, Partidul Constituțional Democratic rus și Kuomintangul, susțineau o democratizare profundă pe linie occidentală. Activiștii naționaliști din India și Indochina, precum Phan Bội Châu, au urmat idei similare, deși principala lor preocupare era să transforme sau să răstoarne stăpânirea colonială. În Japonia, a fost adoptată o Constituție mai mult pentru ca tratatele inegale cu puterile străine să poată fi revizuite. Chiar și în statele-națiuni consacrate, sprijinul pentru sistemul constituțional era limitat; patronajul politic a înflorit în multe țări, în măsura în care votanții și politicienii puneau interesele personale înaintea celor ale națiunii.

Ideea că fiecare națiune are propria cultură și moștenire care trebuie protejate încă era străină pentru majoritatea oamenilor, chiar și pentru cei aflați în poziții de putere. În 1908, patriarhul copt al Egiptului a vrut să topească vechile potire bisericești și coperti de evanghelie ca să recupereze argintul, dar a fost oprit de Marcus Simaika, un notabil cu un interes istoric clar, care a strâns banii necesari pentru a cumpăra prețioasele odoare și a le expune într-un mic muzeu. Câțiva ani mai târziu, cu ocazia vizitei președintelui SUA Theodore Roosevelt, alt notabil a sugerat să i se dăruiască oaspetelui de onoare cel mai valoros manuscris din colecție. În Columbia, președintele conservator Carlos Holguín a cumpărat o comoară precolumbiană recent descoperită pentru a o etala în secțiunea țării sale de la Expoziția Istorică Americană de la Madrid și de la Expoziția Universală Columbiană de la Chicago. După aceea, în loc să conserve aceste descoperiri arheologice importante, a oferit multe dintre cele mai bune piese reginei regente a Spaniei, iar restul a fost vândut în Statele Unite⁴¹. Atitudini similare puteau fi întâlnite și printre țărani europeni. În 1908, când doi folcloriști ruși au vrut să înregistreze cântece populare tradiționale din gubernia Belozersk, au fost primiți cu suspiciune: acești străini cu fonograful lor diavolesc puteau fi de la poliția secretă sau chiar spioni japonezi, iar propriile „melodii înapoiate” nu reprezentau niciun interes. Cam în aceeași perioadă, țărani germani înstăriți din Mecklenburg au preferat să construiască noi locuințe urbane moderne în locul caselor rurale pitorești care le fuseseră propuse de către un arhitect, care afirma că acestea din urmă reflectau presupusele lor tradiții ancestrale⁴².

Pe lângă acestea, mulți oameni din Europa și din Americi nu știau cărei națiuni aparțineau. În acest sens, un caz fascinant este Macedonia, care consta din trei provincii otomane de etnie mixtă, în care creștinii ortodocși slavofoni alcătuiau o mică majoritate. Oamenii se identificau în principal după religia sau ocupația lor, nu după etnie sau naționalitate. Regiunea a fost revendicată de Bulgaria, deoarece dialectele vorbite de majoritatea locuitorilor erau strâns înrudite cu bulgara. Serbia îi definea drept sârbi sudici sau vechi, în timp ce Grecia îi considera greci vorbitori de slavonă, venind astfel cu propriile revendicări. Cum educația era organizată în mare măsură prin comunitățile religioase, copiii ortodocși care mergeau la școală învățau în limba greacă. În 1870 a izbucnit un conflict sângeros în urma creării, pe lângă Biserica Ortodoxă Greacă, a unui exarhat bulgar autonom; ambele au încercat să-și convingă enoriașii să treacă de partea lor, ceea ce implica și controlul asupra proprietăților Bisericii, asupra școlilor și a limbii de predare. În 1893, a fost creată Organizația Revoluționară Internă Macedoneană, clandestină, care a forțat prin violențe autoritățile otomane să acorde autonomie regiunii. Unii dintre membrii săi voiau unificarea cu Bulgaria, în timp ce alții au pledat pentru o „Macedonie pentru macedoneni”, care să devină în cele din urmă o parte autonomă a unei federații balcanice mai largi. O revoltă din 1903 a avut ca scop atragerea intervenției

străine, dar interferența limitată a marilor puteri nu a adus o soluție durabilă. Ca urmare, Macedonia a devenit trofeul principal pentru toate țările sale vecine în timpul Războaielor Balcanice din 1912 și 1913⁴³.

Clasificarea națională a populațiilor nu era foarte evidentă nici în alte părți ale Europei Centrale și de Est, mai ales acolo unde granițele religioase și cele etnice nu se suprapuneau, cum era cazul catolicilor ucraineni, al creștinilor ortodocși albanezi și al musulmanilor sârbi și bulgari. De asemenea, mulți oameni simțeau afinități puternice cu diverse comunități imaginate. Cineva putea fi breton și francez, galez și britanic, sard și italian sau bavarez și german⁴⁴. Chiar și în anii 1920, oficialilor polonezi și sovietici încă le era greu să determine naționalitatea locuitorilor din zonele de frontieră, unde dialectele poloneze și ucrainene abia se distingeau și oamenii se identificau drept „țărani”, „catolici” sau „din partea locului”. În multe locuri, agricultorii care vorbeau mai multe limbi își trimiteau copiii să locuiască unii la alții ca să-i ajute să devină bilingvi și îi trimiteau la școala „cealaltă” ca să aibă șanse mai mari în viitor. Căsătoriile mixte erau comune și mulți oameni erau bilingvi sau trilingvi. Schimbarea „taberei” pentru recompense materiale precum școlarizarea gratuită sau din cauza contextelor politice în prefacere avea loc foarte des. Cu toate acestea, forme similare de „indiferență națională” puteau fi întâlnite și în Europa de Vest, unde țărani adesea se opuneau școlarizării copiilor lor, iar preoții catolici foloseau dialecte sau limbi minoritare ca să comunice cu enoriașii lor. În 1908, activiștii au propus ca Moresnetul, un teritoriu neutru minuscul, situat între Belgia, Germania și Țările de Jos, să adopte limba internațională artificială esperanto, idee bine primită, dar care nu s-a mai materializat în cele din urmă⁴⁵.

Naționalizarea culturii

În deceniile de la trecerea dintre veacuri, mulți universitari au încercat să ancoreze mai ferm națiunile în trecut. În loc să le definească în funcție de limbă, care se putea schimba relativ ușor prin învățarea altei limbi, mulți au căpătat acum un interes în factori biologici mai durabili și în impactul pe termen lung al mediului natural. Deși această perioadă a fost cu certitudine caracterizată de o intensificare a sentimentelor naționaliste, în mod surprinzător, cadrul național a fost mai puțin considerat ca de la sine înțeles. Pentru unii specialiști, categoriile rasiale erau mai importante decât granițele naționale pentru înțelegerea diferențelor între oameni. Ideile radicale despre diferențele insurmontabile dintre rase, precum cele exprimate de Robert Knox și Arthur de Gobineau în anii 1850, au devenit mai la modă către sfârșitul secolului. Probabil inspirat de noua atmosferă imperialistă ulterioară Luptei pentru Africa, un nou val de publicații a ajuns la un public mult mai larg; printre acestea se numărau *L'Aryen: son rôle social* (1899) de Georges Vacher de Lapouge, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899) de Houston Chamberlain și înverșunat antisemita *La France juive* (1886) de Edouard Drumont⁴⁶. Deși teoriile rasiale vor avea un impact uriaș asupra multor naționaliști (de dreapta), în cele mai multe cazuri, categoriile rasiale nu se suprapuneau cu statele-națiuni existente sau cu națiunile definite etnic ori cultural.

Aceste teorii au fost adoptate și în afara Europei și Americilor. De pildă, în India, ideile despre o limbă indo-europeană comună originată într-o patrie ariană din Asia Centrală au fost popularizate de filologul de la Oxford Max Müller, care susținea că „arieni